

DOI: 10.21005/pif.2019.40.E-03

HERITAGE OF CONCRETE BRISTLES

DZIEDZICTWO BETONOWE SZCZECINA

Halina Rutyna

Associates prof.

Author's Orcid number: 0000-0003-3853-6014

West Pomeranian University of Technology in Szczecin, Piastów 17, 70-310 Szczecin
Faculty of Construction and Architecture, Department of History and Theory of Architecture
Department of Theory of Architecture and Interior Design

ABSTRACT

Szczecin has significant amount of architecture made out of reinforced concrete. The article describes various examples of the work architects in the periods of pre-war and post-war modernism. The technical solutions of Szczecin's modernism can be regarded as an engineering showcase done by authors of buildings that make the European concrete heritage. It is usually a prestigious architecture located in the city's representative spaces. There is also symbolic art and architecture; architecture of necessity, for instance industrial or communication solutions. The article does not overlook the architecture of a forgotten, lost and unwanted cultural heritage.

Key words: concrete architecture, concrete construction, cultural heritage, modernism in Szczecin.

STRESZCZENIE

Szczecin posiada znaczne zasoby architektury żelbetonowej. Artykuł opisuje różne przejawy twórczości architektów przedwojennego i powojennego modernizmu. Rozwiązania techniczne szczecińskiego modernizmu można uznać za inżynierski popis twórców wielu oryginalnych dzieł wpisujących się w europejskie dziedzictwo betonowe. Jest to najczęściej architektura prestiżowa ulokowana w przestrzeniach reprezentacyjnych miasta. Istnieje też sztuka i architektura symboliczna, architektura niezbędna, np. przemysłowa czy rozwiązań komunikacyjnych. Artykuł nie pomija architektury zapomnianej, utraconej oraz niechcianej dziedzictwa kulturowego.

Słowa kluczowe: architektura betonowa, budownictwo betonowe, dziedzictwo kulturowe, modernizm w Szczecinie.

1. INTRODUCTION

Cultural heritage can have a different range of meaning. The same element can be an important value for one group - be their heritage, and for the other community to be something incomprehensible and foreign. This is what happens to Szczecin's concrete heritage. The political changes that took place in May 1945 change Stettin into Szczecin. As a result of repatriation, the population of the city, its culture, cultural, aesthetic and spatial patterns have changed.

2. TRADITION OF CONCRETE ARCHITECTURE

Architecture created from concrete accompanies the development of our civilization, starting from the invention of it in Assyria, through use in ancient Rome, among others during the construction of the Pantheon rotunda, up to its widespread use in the latest buildings. The name "cement" for the first time appeared in the chronicles of the *Roman Empire* and *Naturalis Historia* of Gaius Pliny the Elder from around 60 AD [8] and the unique values of concrete with silica dust, extracted from the ground around Vesuvius, were described by Vitruvius in his treatise *The ten books on architecture* [12]. The ability to use this material as a building material has been passed down and improved from generation to generation. The centuries-old tradition of using this material, which is relatively easy to shape various forms on various scales and very durable, has been forgotten for several centuries, but nevertheless it has become one of the valuable achievements of the history of modern architecture. Nowadays, concrete is the most commonly used material because its versatility that could be used in all types of architecture and engineering construction.

In the second half of the nineteenth century, one of the largest center of cement industry in Germany was Szczecin. It is largely due to G. A. Toepffer and H. Grawitz, whose financial success and fame was brought by the Portland cement factory "Stern", founded in 1862 in Zdroje - district of Szczecin. The convenient location with access to the river (the factory was connected with part of the Odra – Regalica river by canal) guaranteed large raw material extraction and high quality of the award-winning product based on the latest global technologies. The innovative industry found favourable conditions for the emergence and dynamic development at the Odra estuary region [5].

3. SPATIAL PATTERNS

While having a specific scale of concrete heritage, it is possible to determine spatial patterns that occur in the area of historic and modern Szczecin. Architectural and construction solutions duplicate the model concepts that exist in the area of large German and Polish cities - which is an indivisible part of the common, twentieth-century tradition of modernism and of European concrete architecture. These objects represent a wider group of similar status in public space. This status is on the one hand aesthetic values, perceived by the residents, and on the other hand - technical solutions and attention to maintaining the durability and purity of the material used - the basic material of concrete architecture.

The concrete heritage of Szczecin consists of public buildings, housing, and structures (e.g. concrete quays, viaducts, bridges, escapades on the Oder). In the city's public space they have significant functional and aesthetic significance. They have great functional and aesthetic significance in public space due to their large scale and monumentality or special position in the urban tissue. It is also important to mention the works of visual art, e.g. sculptures-monuments, which affect the user's direct perception through the concrete texture and the symbolic form of statues.

4. TYPOLOGY OF CONCRETE ARCHITECTURE IN SZCZECIN

At the beginning of the 20th century, modern Szczecin did not lag behind Hamburg, Berlin or Wrocław in the avant-garde and at the same time prestigious realizations of modernist architecture erected in the first reinforced concrete structures.

Szczecin's concrete heritage includes three stylistic periods. These are objects made implemented first in the provenance of modernism from 1907-1940, later in the spirit of modernism from 1956-

1975, and finally modernist architecture at the turn of the 20th and 21st centuries (counting from 1976), with especially modern realizations that were created after transformation of political-economical system in 1990. Aesthetic and technical solutions from these three periods used in the development of Szczecin modernism can be considered an engineering show of the creators of many original works made of concrete.

4.1. Prestigious architecture

Prestigious architecture of public utilities is characterized by a representative atmosphere of the place, attractive location in the city space, high compositional and aesthetic values. Modernist edifices are no longer controversial in social perception and in general, public starts to admire them.

The example of particular importance is *Garnisonkirche* (now: the sanctuary of the Sacred Heart of Jesus) building in Szczecin – pioneering project in its design and modernist form. It was the first church in all of Germany planned in the reinforced concrete technology, thus becoming an engineering show of builders and founders. The prestigious temple, designed by the architect Bernard Stahl in 1912, was realized at the same time (1913-19), as the Centennial Hall in Wrocław, designed by the architect Max Berg. This monumental building was erected in the city center at Zwycięstwa Square, in addition to its utilitarian function, served also as visual, and spatial advertisement of the portland cement factory “Stern” that belonged to Toepffer family, mentioned above.

The choice of location for a military church illustrates competition between Prussian army the policy of the city council. Initially, the army authorities reported the possibility of building a new church in the military district, built around the former Fort of Prussia. However, the commander of the garrison, General von Heeringen, was an advocate of the location of the building in the center of Szczecin. According to the intended purpose, the temple was serve the cult and liturgical events, but also parades of Prussian army units inside and in front of the church. The city authorities were strongly opposed to this idea. They indicated that the church which stand outside the military district would be much less available to soldiers. However, more important were aesthetic and prestigious [6]. Representatives of both sides manifested opposite aesthetic views: military power promoted modernity and drew inspiration from the proud and powerful imperial Romanesque architecture, and councillors of Szczecin were in favour of German national style, the epitome of which was Gothic and nineteenth-century neo-Gothic, used not only in Protestant sacred architecture. Different opinions are perfectly illustrated by first photography (Fig. 1a) - indicates the contrast of forms and materials used in the architecture of the *Garnisonkirche* and neighbouring *Church of Bugenhagen* - the precursor of the Pomeranian reformation (today: the garrison church of Saint Adalbert).

The silhouette of the pre-war *Garnisonkirche* resembles a massive defensive object, firmly set on the ground. The mighty roof of the church looks like an enormous tent stretched by outward buttresses of the building. The bell tower and the massive walls of the staircases resemble the fortifications of the city citadel. It is an exceptionally original work of concrete architecture whose external silhouette, shape of the interior and structure, in this modernist concrete detail, for example raw base and column supporting the entrance tint with the texture of a roughly corrugated concrete expedition (Fig. 1b) are protected by the register of monuments. Despite this fact, the average resident of Szczecin does not pay attention to this building, because of lacking awareness of its outstanding aesthetic and technical values. The massive, grey mass of the church is insufficiently illuminated, which is why during evenings it is fading into the darkness. Only during a few days of Christmas holidays it gets attention of the citizens. Meanwhile, it is a unique object and still an unappreciated architectural symbol. At the time when it was being created, it was more avant-garde than the current new phil-harmonic hall of Szczecin.

As further examples of prestigious architecture in Szczecin, it is possible to indicate entertainment buildings, hospital complexes and sacred architecture, which were built out of reinforced concrete and received skeletal structures - giving the possibility of functional large-area solutions. Their facades of external walls - except the hospital and one church - were covered with plaster. The author of that specific temple was Adolf Thesmacher - an outstanding architect-innovator operating in

the style of traditional modernism, mainly in Szczecin in the years 1920-1938. In this short period he designed several modern villas, many public facilities (including the building of the Masonic Lodge (today: the Polish Theatre) and three evangelical churches, one of them – The Holy Cross church (today: Mother of God Queen of Poland's Crown) has reinforced concrete structure, but surprisingly received a brick facade.

Fig. 1a. Manifestation of the modern, concrete architecture of the Garnisonkirche (1913-1919) in relation to the opposite, neogothic, brick body of the Bugenhagen Church in Szczecin. Source: Halina Rutyna . 1b. Modernist concrete detail: raw base and column supporting the entrance tint with the texture of a roughly corrugated concrete expedition; currently conducted restoration works are being done according to research and design by architect Halina Rutyna - Atelier Architektury i Konserwacji Zabytków. Source: Halina Rutyna

Ryc. 1a. Manifestacja nowoczesnej, betonowej architektury Garnisonkirche (1913-1919) w stosunku do opozycji, neogotyckiego, ceglanej bryły kościoła w Kopenhadze w Szczecinie. Źródło: Halina Rutyna. 1b. Modernistyczny detal: podstawa i kolumna podtrzymująca podcień wejścia z grubą teksturą betonowej wyprawy; obecnie prowadzone są prace konserwatorskie i restauratorskie według badań i projektu arch. Haliny Rutyny. Źródło: Halina Rutyna

In May 1945, as a result of repatriation the population of Szczecin changed, and the cultural and aesthetic patterns of new residents and users of the city's space. It should be remembered that the urban-rural community of Szczecin for many years was subjected to the oppressive indoctrination of communism and the practical mismanagement of socialism, which had a significant impact on the irreversible destruction of a large part of the German cultural heritage, including modernist architecture. The German development of the city for decades was regarded as a manifestation of foreign culture, moreover - for unwanted heritage, because belonging to a hostile nation. As a result, until today most of the city's residents are unaware that numerous buildings in Szczecin are designed by eminent architects, counted among the world-class creators of the twentieth-century avant-garde [2].

Few residents of Szczecin know, that the currently now expanding post-war Polish department store "Poseidon" has found its headquarters in the *UFA Palast*, a German modernist commercial and entertainment building built 17 years earlier, in which cinema was the biggest attraction. The eminent German architect Max Bischoff, who at that time was a construction adviser in Berlin, received this commission due to his specialization in cinemas design. *UFA Palast* (Fig. 2a) had a compact, cubist shape decorated with a frugal detail - windows stripes were rhythmically divided by poles [7]. The current expansion Posejdon – that enlarge the cubature of the building many times - was designed in the spirit of neo-modernism (Fig. 2b) by the Szczecin company *FBA (Federacyjne Biuro Architektoniczne)* with a leading architect Ryszard Burbicki.

Fig. 2a. Modernista, concrete architecture of the German department store and cinema UFA Palast (1929), Stettin Paradeplatz. Source: [14]. 2b. He was transformed after the war into the department store Posejdon and in the 90s XX century a „Galeria Centrum”; currently, the quarter is being expanded also in the reinforced concrete structure into the „Posejdon” business center, Wyzwolenia street in Szczecin; project of the company FBA - arch. Ryszard Burbicki. Source: [15]

Ryc. 2a. Modernistyczna, betonowa architektura niemieckiego domu handlowego i kina UFA Palast przy Paradeplatz (1929). Źródło: [14]. 2b. Został i przekształcony po wojnie na dom handlowy Posejdon i w latach 90. na „Galerię Centrum”; obecnie trwa rozbudowa kwartału także w konstrukcji żelbetowej w centrum biznesowe „Posejdon”, al. Wyzwolenia w Szczecinie, projekt spółki FBA – arch. Ryszarda Burbickiego. Źródło: [15]

The second example of modernist building that was based on reinforced concrete skeleton is *Haus Ponath* (Fig. 3a) gastronomic center from 1929. After the war, its function was not transformed, only the name and interior design of the new “Kaskada” restaurant changed. After the fire in 1981, the building was rebuilt and expanded according to the design of arch. Zbigniew Paszkowski together with his company *Autorska Pracownia Architektoniczna URBICON* in 2007-2011 into the shopping mall “Galeria Kaskada” (Fig. 3b). The latest solution includes a correction of the former urban layout of the quarter of development of streets: Niepodległości, Obrońców Stalingradu, Kaszubska, and Świętego Wojciecha by transforming the sequence of pedestrian communication into a glass passage incorporated into the shape of a modern building.

4.2. Symbolic works of visual art

To the symbolic visual art group, that create concrete heritage of Szczecin, include also sculpture-monuments that fulfil an important function of social identity in the public space of the city. They are usually located in places that ensure their good exposure in a specific location.

An example of this is the concrete statue of “*Mother Earth*” done by Ernst Barlach from 1920. It is an expressionistic grave sculpture, full of symbolic meanings. It presents a seating old woman who wants to cover the earth. The motive for such a shape of the sculpture could have been Barlach’s mother death, which took place while the artist was working on the statue. In the 26th region at the Central Cemetery stood the copy of the work made by the artist Friedrich Bursch (Fig. 4a). Here buried ashes of the family of Szczecin’s merchants Richard Biesel [13]. The concrete sculpture acts on the viewer with its rawness and simplicity of expression, emphasized by the homogeneous shape, rough texture of the material and only coarse formation of details in the style of modernist. Already in the 1920s, the sculpture was recognized as one of the most valuable works in the necropolis, which is why it appeared on Szczecin postcards. After the war, it was forgotten and rediscovered after 40 years, when the “fashion” for modernism returned. At that time was organized of the Ernst Barlach Museum in Güstrow, where after a few years the sculpture was transported as a valuable specimen of modern art. At the beginning of the 21st century, the Association for the Central Cemetery took the initiative to reconstruct the monument and restore it to the Szczecin cemetery. The copy was entrusted to a young Szczecin woman sculptor Dr. Monika Szpener, who made a new monument in 2011 from the so-called “Artificial stone” - in the technology of artistic concrete [11].

Another example of symbolic architecture is the monument to Duke Bogusław X and his wife, Anna Jagiellonka (Fig. 4b). The artistic creation meant that the prince’s couple stood proud having green-

ery in the background in front of the newly rebuilt Pomeranian Dukes' Castle. The work was unveiled in 1975 at the Day of the Rebirth of Poland - the symbolic date that commemorates thirtieth anniversary of the end of World War II. The monument acts as a symbol of the Pomeranian and Polish identity of the city, because it was a period of intense search for the Piast dynasty roots on the Western Lands, annexed after the war by Poland and for the new population living here. The monument designed by two sculptors: Leonia Chmielnik and Anna Paszkiewicz was also made of "artificial stone".

Fig. 3a. Modernist, concrete architecture of the German gastronomic complex Haus Ponath (1929). Source: [16]. 3b. After the war, transformed to the „Kaskada” restaurant, and after fire to the shopping mall „Galeria Kaskada”, al. Wyzwolenia in Szczecin by to the design of arch. Zbigniew Paszkowski - and Autorska Pracownia Architektury URBICON. Source: [17]

Ryc. 3a. Modernistyczna, betonowa architektura niemieckiego kompleksu gastronomicznego Haus Ponath (1929). Źródło: [16] 3b. Po wojnie zaadaptowana na restaurację „Kaskada”, a po spaleniu na „Galerię Kaskada”, al. Wyzwolenia w Szczecinie wg projektu arch. Zbigniewa Paszkowskiego i spółki Autorska Pracownia Architektury URBICON. Źródło: [17]

The architectural creation of the mausoleum of the Szczecin Bismarck Tower is also one of the symbolic visual works. In this case, the building was only a monument in honor of Otto Eduard Leopold von Bismarck-Schönhausen - a double prince, German politician, statesman, prussian prime minister, chancellor of the Reich, who was called the “Iron Chancellor” by his fellow countrymen. A detailed description of this work is provided below in subsection 3.6. dedicated to unwanted architecture.

4.3. Architecture of necessity

Architecture of necessity means spatial solutions which perform important utility functions for the society, such as industrial facilities or transportation structures. As a rule, they were not intended to have exceptional aesthetic values. However, the processes of common industrialization that occurred in Europe at the turn of the 19th and 20th centuries caused changes in perception of architecture. It was then pointed out that there was an urgent necessity to reconcile art and industry [9]. It which in consequence led to the definition of a new phenomenon of "industrial art" and the necessity to articulate the rules of modernist style and "rational architecture", and abandonment of the commonly used neo-Gothic ornamentation of buildings and factory halls.

Modernist industrial architecture in Szczecin is perfectly represented by the concrete coal “Tower of coking” (Fig. 5a,b) plants at Koksowa street and 18-storey grain “Elevator Ewa” - the largest in Poland (and after the construction in 1935 year also the largest in Europe), standing at the Zbożowe Quay in the seaport. Both objects have been decaying for many years because they do not serve their intended function any more, and it is hard to find another use for them. The Szczecin and Świnoujście Seaports Authority, to which the second building belongs, proposed in 2013 the demolition of the elevator, explaining its decision with the poor technical condition of the structure [3]. “Elevator Ewa” is legally protected by entry in commune record of monuments. As a consequence, the permis-

sion of the Municipal Office of the Conservator of Monuments, which was not finally published, would be needed for possible demolition.

Fig. 4a. Copy of the monument „Mother Earth” monument at the Central Cemetery in Szczecin. Source: [18]. Fig. 4b. Monument to Prince Bogusław X and his wife Anna Jagiellonka. Source: [19]

Ryc.4a. Kopia pomnika „Matka Ziemia” na Cmentarzu Centralnym w Szczecinie. Źródło: [18]. Ryc.4b. Pomnik Księcia Bogusława X i jego żony królowny Anny Jagiellonki. Źródło: [19]

Another architecturally interesting building stands at the pre-war airport in Dąbie, built out of reinforced concrete in the 1920s according to the design of Gustav Fabricus. The facility has been closed since the 1980. The presented examples illustrate that seemingly necessary type of architecture may become useless, because it has not been designed to be adapted to the current needs, although it often has high engineering and architectural values. Occasionally, it is subject to negate reception by the public, regardless of its aesthetic value. An example of this is the transport junction of Trasa Zamkowa in Szczecin, construction of which began in 1978. It connects parts of the city which are divided by Odra river.

It was suspended on high pillars above the Międzyodrze Islands, which unfortunately obstructs the view of the Renaissance residence and the exhibition of the rebuilt Old Town. The general opinion is that the creation of the Trasa Zamkowa (Fig. 5c) was a mistake, because the 70-meter-wide Arteria Nadodrzańska freeway cut off the city from the river, crippled the landscape and limited access to places that were the core of pre-war Szczecin.

The group of symbolic works also includes the architectural creation of the symbolic mausoleum of the Szczecin Bismarck Tower. In this case, the building was only a monument in honour of Otto Eduard Leopold von Bismarck-Schönhausen - a double prince, German politician, statesman, Prussian prime minister, chancellor of the Reich, who was called the Iron Chancellor by his friends. A detailed description of the work is provided below in section 3.6. talking about unwanted architecture.

4.4. Forgotten architecture

The group of these objects includes architectural works that were recognized in their time, which were neglected or disfigured by interference with the substance of the building during inadequately conducted overhauls. "The Copernicus Hall" located in the complex of the Pomeranian Medical University in Pomorzany in Szczecin, author arch. Marian Rąbek (Fig. 6), which was honoured in 1973 with the title of "Mister Szczecin". Today hidden behind trees, neglected, grey. Its attractive architecture is waiting for creative revitalization.

Forgotten architecture is a variety of buildings that are in constant use and mostly necessary for smaller or larger groups of residents. They usually do not have special aesthetic values. Their image is significantly deteriorated mainly as a result of the lack of financial resources to perform ongoing maintenance.

Fig. 5a, b, c. Modernist industrial architecture - a concrete coal Tower of coking plants at Koksowa street. Pre-war condition. Source: [20]; b. Today's condition. Source: [21]; c. View of Trasa Zamkowa in Szczecin. a; Source: [22].

Ryc. 5a, b, c. Modernistyczna architektura przemysłowa - betonowa Wieża węglowa zakładów koksowych przy ul. Koksowej. a. Stan przedwojenny. Źródło: [20]; b. Stan obecny. Źródło: [21]; c. Widok Trasy Zamkowej w Szczecinie. Źródło: [22]

Fig. 6. The "Copernicus Hall" of the Pomeranian Medical University at the hospital in Pomorzany. Author arch. Marian Rąbek, l. 60. XX century. Source: [23]

Ryc. 6. "Aula Kopernikańska" Pomorskiego Uniwersytetu Medycznego przy szpitalu na Pomorzanych. Autor: arch. Marian Rąbek, l. 60. XX wieku. Źródło: [23]

Their degradation is also caused by the gradual dying out of the primary function they were to perform in the urban space. These facilities are found in many areas of the city, but most often they can be found on railway areas.

After World War II, the railway station *Stettin Westend* was renamed to Szczecin Pogodno. The station's platform was covered with concrete canopy that today – even despite overall neglect, is still an attractive structure. Despite its modest and small scale form, it is considered as one of the best examples of a high-class post-war modernist construction expressionism - the same one that is represented, among others by railway station in Katowice or the above-mentioned building of "The Copernican Hall" of the Pomeranian Medical University at the hospital in Szczecin Pomorzany. Construction is dated to the 1960s. The main representative of the mainstream of constructive expressionism in Europe was the Italian engineer and architect Pier Luigi Nervi (1891-1979). *The platform shelter represents the best values found in Nervi's realizations - innovative use of an economical, bare reinforced concrete structure in the form of a mushroom ceiling. The characteristic, bent like origami form of roofing allows the use of a thin-wall reinforced concrete shell, because the rigidity of the structure*

is achieved here through the interaction of form and material (Sachanowicz, 2018, s. 1). The shape of canopy is so expressive and original that it has been the symbol of Pogodno district for many years and should therefore be preserved as a manifestation of a concrete cultural heritage for future generations of the inhabitants of Szczecin.

In the year 2017, three young architects from Szczecin: Igor Klyus, Sebastian Łabędź, Krzysztof Żywucki tried to save the modernist from demolition and pointed out the exceptional architectural value of the train stop during presentation for the Association of the Szczecin Metropolitan Area (which is responsible for the construction of the Szczecin Metropolitan Railways). They also prepared concept of renovation of the station and visualizations showing what a stopover after modernization might look like (Fig. 7 a,b). The Municipal Heritage Conservator of Szczecin issued a positive opinion about this initiative and thus characterizes it: *An excellent modernist object certainly worth preserving as a valuable part of contemporary culture. Currently, the shelter is not in the best technical condition, but it should certainly be maintained, revitalized as part of a new station. Destroyed elements have to be recreated* (Gwiazdowska, 2018, s. 1).

Fig. 7a. View of the viaduct and exit from Mickiewicza street from the former railway stop in Pogodno in Szczecin - condition of today. Source: [24]

Ryc. 7b. Widok wiaduktu i wyjścia z ul. Mickiewicza dawnego przystanku kolejowego Pogodno w Szczecinie. Źródło: [24]

Fig. 7b. Visualization of the concept of renovation of the station Pogodno and exit from the viaduct from Mickiewicza street in Szczecin, architects: Igor Klyus, Sebastian Łabędź, Krzysztof Żywucki. Source: [25]

Ryc. 7b. Projekt modernizacji wiaty przystanku PKP Pogodno i zejścia z wiaduktu przy ul. Mickiewicza w Szczecinie, architekci: Igor Klyus, Sebastian Łabędź, Krzysztof Żywucki. 2017. Źródło: [25]

In the year 2018 the knot Pogodno found its place in a large project to build Śródmieścia bypass. Although preservation of the modernist canopy is difficult for several reasons (requires analysis of technical condition of the current site infrastructure, cost analysis of modernization, regulation of property management), the idea of saving the shelter against demolition presented by the team of young architects, proceeded to the initiation of administrative proceedings by the West Pomeranian Provincial Conservator of Monuments, in order to enter the object in the register of monuments in the near future. The proposed procedure will legally secure the forgotten architecture from further devastation and loss, together with the staircase which will connect the platform with the viaduct on the street Mickiewicza. This means that this remarkable concrete structure is already protected and cannot be demolished. This is important in the context of preparations for the modernization of the Szczecin-Police railway line and creation of the Szczecin Metropolitan Railway system.

Examples of post-war modernism are common prefabricated out of large slabs multi-family residential buildings, which often form multi-hectare housing estates (Fig. 8). Without them, today it is difficult to imagine the existence of modern civilization. The housing estate consisting of detached blocks of flats is an international phenomenon and derives from the idea of the Modern Movement. Its principles were formulated in 1933 and recorded in the so-called in the Athens Charter on the occasion of the 4th CIAM Congress. Since then, these principles have been developed in construction in many European countries. Concrete blocks were erected on a large scale in prefabricated technology of a large slab.

A side effect of the mass production of apartments, outgoing in the period of the Polish People's Republic in state-owned industrial construction enterprises, at so-called home factories was functional and formal uniformity. Concrete architecture of necessity are often objects with low architectural qualities, which are generally still accepted, despite the fact that they represent low compositional and building quality, but still respond to basic housing needs. The reason for this is the cost and inability to replace them with other buildings, the implementation of which exceeds the financial possibilities of society [1].

Fig. 8. Typical housing development erected in the 1980s in the technology of a large slab. Source: Halina Rutyna
Ryc. 8. Typowa zabudowa mieszkaniowa wznoszona w I. 80. XX wieku w technologii wielkiej płyty. Źródło: Halina Rutyna

4.5. Lost architecture

Concrete architecture, which is a witness to the history of Szczecin's modernism of the 1960s, has been irretrievably lost as a result of investment pressure. As a rule, forgotten buildings are candidates for lost buildings. An example of this is the 1970s and now no longer existing round pavilion of the tram and ticket offices at Aleja Niepodległości near Brama Portowa square, which due to the characteristic shape of the residents of Szczecin were later called „Grzybek” and „Okraglak”. Formerly it was a characteristic, almost iconic meeting place for many residents of Szczecin.

However, in 2006 „Grzybek” and „Okraglak” disappeared forever from the landscape of Szczecin, making the area available for office buildings (Ryc. 9a,b). Despite the non-existence of the building, its name remained in general public memory. Soon after the acquisition of the property, the Spanish owner withdrew from the planned investment. In the end, it was decided to build an office building in this place, which was called “Brama Portowa I”. The investment was carried out rapidly within one and a half year (2011-2012) - as a high building structure with reinforced concrete skeleton frame structure. International financial companies, hoping to expand the range of services provided throughout Europe, are eager to choose this unique location of „Grzybek” and „Okraglak” in the very center of Szczecin and establish their headquarters in this building.

Fig. 9a. Pavilions „Grzybek” and „Okraglak” at the demolition stage in 2006. Source: [26]. 9b. New office development in the reinforced concrete skeleton emphasized on the façade “Brama Portowa I” from 2011-12. Source: [27]

Ryc. 9a. Pawilony „Grzybek” and „Okraglak” na trakcie rozbiorki w 2006 roku. Źródło: [26]. 9b. Nowa zabudowa biurowa w podkreślonej na elewacji konstrukcji szkieletu żelbetowego “Brama Portowa I” z 2011-12. Źródło: [27]

A similar fate was met by, for example, „Korab” Shipyard’s Culture House, operating since 1979. It was made according to an individual project (which was not obvious in the PRL period) and entirely built in reinforced concrete technology. Its owner - Stocznia Szczecińska was at that time a powerful enterprise in the city, so it was able to implement the investment on a large scale. The show hall had 505 seats, next to it was a large stage with a trapdoor, a podium for the orchestra and an automatically adjustable screen. In its heyday, „Korab” was the space of the political freedom of the shipyard workers, the meeting place of oppositionists, the seat of amateur music bands and many others. However, after the political and economic transformation, the original function was outdated; afterwards a restaurant was established there, and finally a furniture store. At the beginning of the 21st century, the building was demolished to allocate a vacant plot for the construction of a modern office building for a foreign investor. The new office building was also made in reinforced concrete construction.

4.6. Unwanted architecture

This category includes all buildings that are not well perceived and not necessary for the general public. Usually, these are public buildings with low or neglected functional or aesthetic values, strongly dominating in public space. A slightly different situation occurs in the case of the original concrete architecture of the Bismarck Tower (Goćław Tower) in Szczecin [11], which has high aesthetic values, but is still not socially accepted. It is worth to mention that in the years 1869-1934 many towers of Bismarck were created in the German Empire - a total number of 240, including around 40 in today's Poland. The scale of the Emperor's cult phenomenon is emphasized by the number of associations initiating the construction of towers (about 300) and the rise of 15 towers during Bismarck's lifetime and at the same time an expression of German national pride. Until now, Bismarck has been associated in Poland negatively due to his brutal policy of germanisation of Polish territories and programmed cultural struggle against the Catholic church under the name *Kulturkampf*.

The concept of creating a tower in Szczecin was established in 1907, and four years later, after reviewing 130 projects, the jury headed by the city main architect Wilhelm Meyer-Schwartau selected the winning design "Eagles Nest" done by architect Wilhelm Kreis II located on the Weinberg hill in Goćław, which is a great vantage point on the Oder. Due to the outbreak of World War I, the final date of completion of construction was 1921.

The Goćław Tower was designed in the shape of a rotunda covered with a dome of 25 meters in height and 21 m in diameter (Fig. 10a,b). The compact, massive shape extends to the architectural inspirations of Theodoric's tomb in Ravenna. However, the interior literally became an architectural quote of the Roman Pantheon, and the concrete and stone details of the tower took reference from megalithic tombs. The tower was made in reinforced concrete structure with walls covered with sandstone slabs and the floor decorated with granite. Inside, there was a bust of Bismarck, which was removed after the Second World War together with the sculptures of imperial eagles crowning the top of the tower. The monument and sculptural decoration were made by the German sculptor Hermann Kurt Hosaeus.

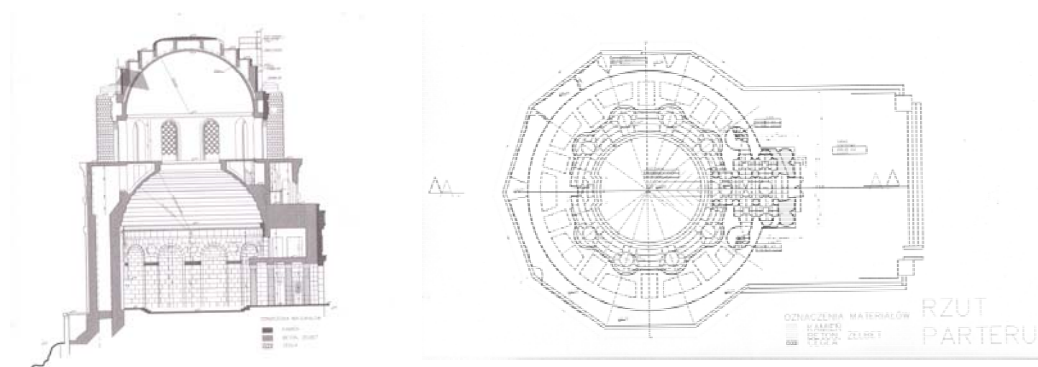

Fig. 10 a, b. Cross section and ground floor plan of the Bismarck Tower (Goćław Tower) in Szczecin. Source: Halina Rutyna
Ryc. 10 a, b. Przekrój i rzut Wieży Bismarcka (Wieży Goćławskiej) w Szczecinie. Źródło: Halina Rutyna

The Goćław Tower survived the II World War without serious damage. Visiting the monument tower without any obstacles was possible until 1994, when it was entered into the register of monuments under the name "lookout tower", without giving the name of the honorary patron in the title. The post-war fate of Goćław significantly influenced the investment prospects of the place and the limited group of potential clients of the facility. It is eagerly visited by groups of scouts, as well as amateurs climbing on the rock walls, whose training equipment has a destructive effect on the technical condition of the façade of the tower. With time, the place became dangerous due to the defects of the structure and railings of the upper observation deck. At the same time, the area around Goćław – that

used to be the favourite, recreational pre-war district of Szczecin - has become a dilapidated district associated more with social problems than with a place of rest and tourism. After the war, the hill has overgrown with tall trees, so the exposure of the tower to the Odra river is no longer possible. For several years, the City of Szczecin initiated and progressively implemented program of revitalization of this area, although these are superficial activities and rather focus on improving the condition of the infrastructure, and do not improve the public perception of the historic space.

In 2001, the author of the article was invited to perform an architectural survey of the monument for the new owner, who for a small amount of funds (inadequate to the cultural value of the monument) purchased the *Bismarck Tower* from Szczecin, committing to adapting it to a restaurant and tourist facility by 2006. Until today, these tasks have not been accomplished, and even no comprehensive architectural and conservation studies have been carried out, there is lack of design documentation and conservation program that would effectively lead to preservation of the monument. Promises to renovate and open a new tourist and recreational facility ended up with permanent closing of the main entrance with an iron plate to the historic concrete structure of the building.

Due to the complicated legal situation and the type of the concluded contract, the Szczecin City Council is unable to enforce the refurbishment works by the owner of the historic property, to prevent the further destruction of the symbol of German national pride and the unique Szczecin's reinforced concrete architecture monument.

4. SUMMARY

Selected examples of the heritage of concrete architecture of Szczecin were presented. They represent three stylistic periods of modernism: starting from 1913 – the date the of commencement of construction of the pioneer concrete church standing in the city center, through the still unwanted, "nobody's" and ingloriously neglected after 130 years of its existence, the "Bismarck Tower", to contemporary solutions of prestigious concrete architecture located in spaces representative city. Some of those with whom citizens are in direct contact, such as industrial chimneys or city furniture, have been omitted. Technical solutions of Szczecin modernism can be considered an engineering showcase of the pre-war and post-war creators of many original works that fit into the European concrete heritage.

Finally, it can be said that in the 20th century, concrete became omnipresent. Considering that it is a durable material, one should expect a long service life of concrete objects. The time will allow for objective evaluation of the newly created projects and the recognition of selected works as significant artistic achievements in the field of architecture or engineering construction. The multitude of its applications means that the modern designer and the recipient of architecture have been convinced and even accustomed to its values. Users of public space agree to its raw, gray aesthetic values and often not very friendly character of places, such as in buildings made of large panels. At other times, they do not notice the beauty of prestigious public buildings constructed with its use. The spatial patterns presented in the article do not cover the entire spectrum of Szczecin's modernist architecture and concrete construction.

At the turn of the XX / XXI century, it is possible to find the latest solutions of reinforced concrete architecture in Szczecin, but they are not mentioned in the article, because the word "heritage" means the achievements of the past, not the present. Users of public spaces agree to its raw, gray aesthetic value and often not very friendly character of places, such as in buildings made of large panels. Other times, they don't notice the beautiful public utilities rising up with its prestigious services. The spatial patterns presented in the paper do not cover the entire spectrum of Szczecin's modernist architecture and concrete construction.

The aim of the article was to emphasize that Szczecin has huge heritage of reinforced concrete architecture, constituting various manifestations of works of German and Polish architects who made projects according to various trends of modernism. The current state of concrete heritage in Szczecin cannot be considered as satisfactory, in particularly regarding its maintenance. The lack of financial resources, but also the low architectural awareness of the residents is probably a major issue here. It is difficult to forget that a large part of valuable heritage disappears as a result of systemic neglect at

the end of the 20th century or investment pressure from the beginning of the 21st century, and in the landscape of the city is dominated mostly by buildings of low aesthetics, demolition of which cannot be accepted for social reasons.

DZIEDZICTWO BETONOWE SZCZECINA

1. WSTĘP

Dziedzictwo kulturowe może mieć różny zakres znaczeniowy. Ten sam element może stanowić ważną wartość dla jednej grupy - stanowić ich dziedzictwo, a dla drugiej społeczności być czymś niezrozumiałym i obcym. Tak się dzieje z dziedzictwem betonowym Szczecina. Zmiany polityczne zaistniałe w maju 1945 roku sprawiły, że Stettin zmienił się w Szczecin. W wyniku repatriacji zmieniła się ludność miasta, jego kultura, wzorce kulturowe, estetyczne, przestrzenne.

2. TRADYCJA BETONOWEJ ARCHITEKTURY

Architektura tworzona z betonu towarzyszy rozwojowi naszej cywilizacji, począwszy od wynalezienia go w Asyrii, poprzez wykorzystanie w starożytnym Rzymie, m. in. przy budowie rotundy Panteonu, aż po dzisiejsze powszechne zastosowanie betonu w budowłach najnowszych. Nazwa „cement” po raz pierwszy pojawiła się w kronikach *Imperium Romanum* i *Historii naturalnej* Pliniusza Starszego pochodzących z około 60 roku n.e. [8], a walory betonu wzmocnionego pyłem krzemionkowym, wydobytym z gruntu wokół Wezuwiusza, opisywał Witruwiusz w swoim traktacie *O architekturze ksiąg dziesięć* [12]. Umiejętność korzystania z tego materiału jako surowca budowlanego była przekazywana i udoskonalana z pokolenia na pokolenie. Wielowiekowa tradycja posługiwania się tym tworzywem, stosunkowo łatwym do kształtowania różnorodnych form w różnej skali i bardzo trwałym, na kilkanaście wieków została przerwana, ale pomimo to stała się jednym z cennych zdobyczy historii współczesnej architektury. Obecnie beton jest najpowszechniej wykorzystywanym materiałem, bo znalazł zastosowanie we wszystkich rodzajach architektury i budownictwa inżynierskiego.

W drugiej połowie XIX wieku jednym z największych ośrodków tzw. wielkiego przemysłu cementowego w Niemczech był Szczecin. Dużą w tym zasługą G. A. Toepffera i H. Grawitza, którym finansowy sukces i sławę przyniosła fabryka cementu portlandzkiego „Stern”, założona w 1862 roku w Zdrojach - dzielnicy Szczecina. Dogodna lokalizacja z dostępem do rzeki (fabrykę połączono kanałem z odnogą Odry - Regalicą) gwarantowała duże wydobycie surowca i wysoką jakość nagradzanego w konkursach produktu opartego o najnowsze światowe technologie. Innowacyjna branża znalazła u ujścia Odry dogodne warunki do zaistnienia i dynamicznego rozwoju [5].

3. WZORCE PRZESTRZENNE

Mając ustalony zakres betonowego dziedzictwa można określić dla niego wzorce przestrzenne, które występują na obszarze zabytkowego i współczesnego Szczecina. Rozwiązania architektoniczne i konstrukcyjne powielają wzorcowe koncepcje, które występują w obszarze dużych miast niemieckich i polskich, co stanowi niepodzielną część wspólnej, XX-wiecznej tradycji modernizmu i betonowej architektury europejskiej. Są to obiekty budowlane reprezentujące szerszą grupę o podobnym statusie w przestrzeni publicznej. Status ten to z jednej strony walory estetyczne, dostrzegane przez mieszkańców, a z drugiej strony - rozwiązania techniczne oraz dbałość o zachowanie trwałości i czystości wykorzystanego materiału – podstawowego tworzywa betonowej architektury.

Na betonowe dziedzictwo Szczecina składają się budynki użyteczności publicznej, zabudowa mieszkaniowej, budowle inżynierskie (np. betonowe nadbrzeża, wiadukty, mosty, eskapady nadodrzańskie). W przestrzeni publicznej miasta mają one istotne znaczenie funkcjonalne i estetyczne, z uwagi na ich dużą skalę, monumentalizm lub szczególną pozycję w tkance miejskiej. Trudno nie wspomnieć

o dziełach sztuki wizualnej, np. rzeźbach-pomnikach, które oddziałują na percepcję bezpośrednią użytkownika poprzez betonową teksturę i symboliczną formę posągów.

4. TYPOLOGIA BETONOWEJ ARCHITEKTURY SZCZECINA

Na początku XX wieku nowoczesny Szczecin nie pozostawał w tyle w stosunku do Hamburga, Berlina czy Wrocławia w awangardowych i zarazem prestiżowych realizacjach architektury modernistycznej wznoszonych w pierwszych konstrukcjach żelbetowych.

Betonowe dziedzictwo Szczecina obejmuje trzy okresy stylistyczne. Są to obiekty zrealizowane najpierw w proweniencji modernizmu z lat 1907-1940, później w duchu modernizmu z lat 1961-1975, i ostatecznie budowle modernistyczne z przełomu XX i XXI wieku (licząc od 1976 roku), a zwłaszcza nowoczesne realizacje, które powstały po transformacji systemowo-gospodarczej (po roku 1990). Rozwiązania estetyczne i techniczne z tych trzech okresów rozwoju szczecińskiego modernizmu można uznać za inżynierski popis twórców wielu oryginalnych dzieł wykonanych z betonu.

4.1. Architektura prestiżowa

Prestiżową architekturę użyteczności publicznej charakteryzuje reprezentacyjny klimat miejsca, atrakcyjne położenie w przestrzeni miasta, wysokie walory kompozycyjne i estetyczne. Modernistyczne gmachy obecnie już nie budzą kontrowersji w odbiorze społecznym i nie są przedmiotem dyskusji na temat ich wyburzenia lub zastąpienia innym budynkiem.

Szczególne znaczenie w tym aspekcie ma pionierski projekt - w swej konstrukcji i modernistycznej formie - gmachu *Garnisonkirche* w Szczecinie (obecnie: sanktuarium pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa). Był pierwszym w całych Niemczech kościołem zaplanowanym w technologii żelbetu, stając się przez to inżynierskim popisem budowniczych i fundatorów. Prestiżowa świątynia zaprojektowana przez architekta Bernarda Stahla w 1912 roku i zrealizowana w tych samych czasie (1913–19) co okazała Hala Stulecia we Wrocławiu autorstwa Maxa Berga. Monumentalny gmach wzniesiony w centrum miasta przy pl. Zwycięstwa oprócz funkcji użytkowej miał być także wizualną, przestrzenną reklamą fabryki cementu portlandzkiego „Stern” rodziny Toepffera, wspomnianej powyżej.

Wybór lokalizacji pod wojskową inwestycję obrazował przejaw konkurencyjności polityki armii pruskiej w stosunku do polityki rady miasta. Początkowo władze wojskowe zgłaszały możliwość wzniesienia nowego kościoła na terenie dzielnicy koszarowej, powstałej wokół dawnego Fortu Prusy. Jednak komendant garnizonu, generał von Heeringen, był zwolennikiem usytuowania budowli w centrum. Zgodnie z przeznaczeniem świątynia miała służyć kultowi i wydarzeniom liturgicznym, ale także parodom oddziałów pruskiej armii wewnątrz i na zewnątrz kościoła. Tej lokalizacji zdecydowanie sprzeciwiały się władze miasta. Wskazywano m. in. na to, że kościół stojący poza dzielnicą wojskową byłby mniej dostępny dla żołnierzy. Ważniejsze były jednak argumenty natury estetycznej, za którymi kryły się względy prestiżowe [6]. Przedstawiciele obu obozów władzy manifestowali zróżnicowane poglądy estetyczne: władza wojskowa promowała nowoczesność i czerpanie inspiracji z dumnej i potężnej cesarskiej architektury romańskiej, a radni Szczecina promowali niemiecki styl narodowy, którego uosobieniem był gotyk i XIX-wieczny neogotyk, stosowany nie tylko w protestanckiej architekturze sakralnej. Różnice zdań doskonale ilustruje pierwsza fotografia (Ryc. 1a), która wskazuje na kontrast form i materiałów zastosowanych w architekturze *Garnisonkirche* i sąsiedniego *kościółka Bugenhagen* – prekursora pomorskiej reformacji (dziś: garnizonowego kościoła pw. św. Wojciecha).

Sylweta przedwojennego *Garnisonkirche* przypomina zwarty w swej masie, ociążały obiekt obronny, mocno osadzony w przyziemiu. Potężny dach kościoła wygląda jak olbrzymi namiot rozłożony wzdłuż mocno napiętych i wysuniętych na zewnątrz bryły budowli szkarp. Dzwonnicza wieża i wysunięte masy murów klatek schodowych przypominają fortyfikacyjne basteje miejskiej cytadeli. Jest wyjątkowo oryginalnym dziełem betonowej architektury, którego zewnątrz sylweta, kształt wnętrza i technologia wykonania, w tym modernistyczny detale, np. podstawy i kolumny podtrzymującej podcień wejścia z grubą teksturą betonowej wyprawy (Ryc. 1b) chronione są wpisem do rejestru zabytków. Pomimo tego faktu przeciętny mieszkaniec Szczecina nie zwraca na niego uwagi, bo nie zdaje sobie sprawy z jego wybitnych wartości estetycznych i technicznych. Masywna, szara, mocno okopconą bryła kościoła jest niewystarczająco oświetlona, dlatego wieczorem tonie w mroku. Tylko podczas

kilku świątecznych dni świątynia przykuwa uwagę mieszkańców. Tymczasem jest to unikatowy obiekt i ciągle niedoceniony architektoniczny symbol. W czasach, w których powstał był bardziej awangardowym dziełem niż szczecińska nowa filharmonia.

Jako kolejne przykłady architektury prestiżowej Szczecina można wskazać budynki gastronomiczno-rozrywkowe, zespoły szpitalne i architekturę sakralną, które otrzymały konstrukcje żelbetowe, szkieletowe, dające możliwości funkcjonalnych rozwiązań wielkopowierzchniowych. Ich elewacje ścian zewnętrznych - z wyjątkiem szpitala i jednego kościoła - były tynkowane. Jego autorem był Adolf Thesmacher - wybitny architekt-innowator działający w stylu tradycyjnego modernizmu, głównie w Szczecinie w latach 1920-1938. W tym krótkim okresie zaprojektował kilka nowoczesnych willi, wiele obiektów użyteczności publicznej (m.in. budynek Łoży Masońskiej (dziś: siedziba Teatru Polskiego) i trzy ewangelickie kościoły. Jeden z nich pw. *Heiliges Kreuz* (Świętego Krzyża, dziś: Matki Bożej Królowej Korony Polskiej), jest żelbetowy w swej konstrukcyjnej strukturze, ale zaskakująco na całej powierzchni elewacji otrzymał ceglaną wyprawę.

W maju 1945 roku, w wyniku repatriacji zmieniła się ludność Szczecina, a zarazem wzorce kulturowe i estetyczne nowych mieszkańców i użytkowników przestrzeni miasta. Należy pamiętać, że miejsko-wiejska społeczność Szczecina przez długie lata była poddana opresyjnej indoktrynacji komunizmu i praktycznej niegospodarności socjalizmu, co miało niebagatelny wpływ na bezpowrotne zniszczenie sporej części zasobów niemieckiego dziedzictwa kulturowego, w tym architektury modernistycznej. Niemiecka zabudowa miasta przez dziesięciolecia była uznawana za przejaw obcej kultury, co więcej - za niechciane dziedzictwo, bo przynależące do wrogiego narodu. W konsekwencji do dzisiaj większość obecnych mieszkańców miasta nie ma świadomości, że liczne obiekty w Szczecinie są zaprojektowane przez wybitnych architektów, zaliczanych do światowej klasy twórców XX-wiecznej awangardy [2].

Niewielu mieszkańców Szczecina wie, że z rozmachem obecnie rozbudowywany powojenny polski dom handlowy „Posejdon” znalazł swoją siedzibę w zbudowanym 17 lat wcześniej niemieckim modernistycznym budynku handlowo-rozrywkowym *UFA Palast* przy *Paradeplatz* (Ryc. 2a), w którym największą atrakcją było kino. Wybitny niemiecki architekt Max Bischoff, który pełnił w tym czasie w Berlinie funkcję radcy budowlanego, otrzymał to zlecenie ze względu na specjalizację w projektowaniu sal kinowych. *UFA Palast* miało zwartą, kubistyczną bryłę udekorowaną oszczędnym detalem – pasami okien podzielonymi rytmicznie słupami [7]. Obecna rozbudowa „Posejdonu” - wielokrotnie powiększająca kubaturę gmachu – została zaprojektowana w duchu neomodernizmu (Ryc. 2b) przez szczecińskie *FBA (Federacyjne Biuro Architektoniczne)* z wiodącym architektem Ryszardem Burbickim.

Drugi modernistyczny obiekt gastronomiczny oparty na żelbetowym szkielecie to *Haus Ponath* z 1929 roku (Ryc. 3a). Po wojnie jego funkcja nie została przekształcona, tylko zmieniła się nazwa i aranżacja wnętrza nowej restauracji „Kaskada”. Po pożarze w 1981 roku obiekt został odbudowany i rozbudowany według projektu arch. Zbigniewa Paszkowskiego wraz z zespołem *Autorskiej Pracowni Architektury Urbicon* w latach 2007–201 na „Galerię Kaskada” (Ryc. 3b). Najnowsze rozwiązanie zawiera korektę dawnego układu urbanistycznego kwartału zabudowy ulic: Niepodległości, Obrońców Stalingradu, Kaszubskiej, Świętego Wojciecha przez przekształcenie ciągu komunikacji pieszej w szklany pasaż wkomponowany w bryłę nowoczesnego obiektu.

4.2. Symboliczne dzieła sztuki wizualnej

Do grupy wizualnej sztuki symbolicznej, należącej do zasobów szczecińskiego dziedzictwa betonowego, można zaliczyć rzeźby-pomniki, które pełnią ważną funkcję społecznej tożsamości w publicznej przestrzeni miasta. Zwykle lokalizowane są w miejscach zapewniających ich dobrą ekspozycję w szczególnym otoczeniu.

Za przykład może posłużyć wymowny pomnik „Matka Ziemia” autorstwa Ernsta Berłaga z 1920 roku. Jest to ekspresjonistyczna rzeźba nagrobna, pełna symbolicznych znaczeń. Przedstawia siedzącą starą kobietę, która swą szatą chce okryć ziemię. Impulsem do takiego ukształtowania rzeźby mogła być dla Barłacha śmierć jego matki, która nastąpiła w czasie pracy artysty nad dziełem. W 26 kwaterze na Cmentarzu Centralnym w Szczecinie (Ryc. 4a) stanęła kopia dzieła wykonana przez

hamburskiego artystę Friedricha Burscha, pod którą pochowano prochy szczecińskich kupców z rodziny Richarda Biesela. Rzeźba oddziałuje na widza swoją surowością i prostotą środków wyrazu, podkreślona przez jednorodną bryłę, chropawą fakturę materiału i jedynie zgrubne uformowanie detali w nurcie modernizmu. Już w latach 20. XX wieku była doceniona jako jedno z najcenniejszych dzieł nekropolii, dlatego pojawiała się na szczecińskich widokówkach. Po wojnie została zapomniana i na nowo odkryta po 40 latach, gdy wróciła „moda” na modernizm. W tym czasie organizowania muzeum Ernsta Barlacha w Güstrow, gdzie po kilku latach rzeźba „Matka Ziemia” została przewieziona jako cenny okaz sztuki współczesnej. Na początku XXI wieku Stowarzyszenie na Rzecz Cmentarza Centralnego wystąpiło z inicjatywą odtworzenia pomnika i przywrócenia go szczecińskiej nekropolii. Wyrzeźbienie kopii dzieła powierzono młodej szczecińskiej rzeźbiarce dr Monice Szpener, która w 2011 roku wykonała nowy monument z tzw. „sztucznego kamienia” – w technologii betonu artystycznego [11].

Kolejny przykład symbolicznej sztuki to Pomnik Księcia Bogusława X i jego żony królowny Anny Jagiellonki (Ryc. 4b). Artystyczna kreacja sprawiła, że książęca para dumnie stanęła na tle grupy zieleni przed świeżo odbudowanym Zamkiem Książąt Pomorskich. Dzieło zostało odsłonięte w 1975 roku, w święto Odrodzenia Polski i w symboliczną, okrągłą trzydziestą rocznicę zakończenia II wojny światowej. Pomnik pełni rolę symbolu tożsamości pomorskiego i zarazem polskiego miasta, gdyż był to okres usilnego poszukiwania piastowskich korzeni Ziemi Zachodnich przyłączonych po wojnie do Polski i zamieszkałej tu nowej ludności. Pomnik zaprojektowany i wykonany przez dwie rzeźbiarki: Leonie Chmielnik i Annę Paszkiewicz także ze „sztucznego kamienia”.

Do grupy symbolicznych dzieł wizualnych można zaliczyć także architektoniczną kreację mauzolum szczecińskiej Wieży Bismarcka. W tym przypadku budowla była jedynie pomnikiem ku czci Otto Eduarda Leopolda von Bismarcka-Schönhausena – podwójnego księcia, niemieckiego polityka, męża stanu, premiera Prus, kanclerza Rzeszy, który przez współziomków z estymą nazywany był Żelaznym Kanclerzem. Szczegółowy opis tego dzieła umieszczono poniżej, w podrozdziale 3.6. dedykowanym architekturze niechcianej.

4.3. Architektura niezbędna

Architektura niezbędna to rozwiązania przestrzenne, które pełnią dla społeczeństwa ważne funkcje użytkowe, to także obiekty przemysłowe lub rozwiązania komunikacyjne. Z reguły nie jest wymagane, by betonowe budynki czy budowle przemysłowe posiadały wyjątkowe walory estetyczne. Jednak procesy powszechnego uprzemysłowienia, które wystąpiły w Europie na przełomie XIX i XX wieku spowodowały zmiany w patrzeniu na architekturę. Wskazano wtedy na pilną konieczność pogodzenia sztuki i przemysłu. To w konsekwencji doprowadziło do zdefiniowania nowego zjawiska „sztuki przemysłowej” [9] i konieczności sformułowania reguł stylu modernistycznego i „racjonalnej architektury”, a tym samym porzucenia powszechnie stosowanej neogotyckiej ornamentyki budynków i hal fabrycznych.

Modernistyczną architekturę przemysłową w Szczecinie doskonale reprezentuje betonowa *Wieża węglowa* Zakładów koksowych przy ul. Koksowej oraz największy w Polsce (a w roku budowy 1935 również największy w Europie), bo 18-piętrowy - elewator zbożowy „Elewator Ewa”, stojący przy Nabrzeżu Zbożowym w porcie morskim. Obydwa obiekty od wielu lat niszczej, bo stoją nieużytkowane, gdyż brakuje pomysłu na ich potężne przestrzenie. Zarząd Morskich Portów Szczecin i Świnoujście, do którego należy drugi budynek, zaproponował w 2013 roku zburzenie elewatora, tłumacząc swoją decyzję złym stanem technicznym jego konstrukcji [3]. Ratunkiem i prawnym zabezpieczeniem budowli okazał się wpis „Elewatora Ewa” do gminnej ewidencji zabytków. W konsekwencji na ewentualną rozbiórkę potrzebna byłaby zgoda Biura Miejskiego Konserwatora Zabytków, której ostatecznie nie wydano.

Ciekawą architekturę przedstawia inny budynek, który stoi na przedwojennym lotnisku w Dąbiu, zbudowany przez Niemców w konstrukcji żelbetowej w latach 20. XX wieku według projektu Gustawa Fabricusa, skąd odbywały się regularne loty. Od lat 80. XX wieku obiekt jest nieczynny.

Zaprezentowane przykłady ilustrują, że architektura niezbędna pozornie może być nieużyteczna, zbędna, bo nie została przystosowana do aktualnych potrzeb użytkowników, choć niejednokrotnie

posiada wysokie walory inżynierskie i architektoniczne. Sporadycznie bywa przedmiotem negatywnego odbioru przez społeczeństwo bez względu na swoją wartość estetyczną. Przykładem może być rozwiązanie komunikacyjne Trasy Zamkowej w Szczecinie, której budowę rozpoczęto w 1978 roku. Łączy ona lewobrzeżną z prawobrzeżną częścią miasta. Została zawieszona na wysokich filarach ponad terenami wysp Międzyodrza, co niestety zasłania widok renesansowej rezydencji i ekspozycję odbudowanego Starego Miasta. Od lat panuje opinia, że powstanie Trasy Zamkowej było błędem, gdyż szeroka na 70 metrów Arteria Nadodrzańska odcięła miasto od rzeki, okaleczyła krajobraz i ograniczyła dostępność miejsc będących sercem przedwojennego Szczecina (Ryc. 5c).

4.4. Architektura zapomniana

Do grupy tych obiektów należy zaliczyć uznane w swoim czasie dzieła architektoniczne, które zostały w sposób istotny zaniedbane lub oszpecone ingerencją w substancję budynku podczas nieudolnie prowadzonych remontów bieżących. Za przykład może posłużyć „Aula Kopernikańska” zlokalizowana w kompleksie Kliniki Pomorskiego Uniwersytetu Medycznego w Szczecinie Pomorzany, autorstwa arch. Mariana Rąbka (Ryc. 6), która została uhonorowana w 1973 roku tytułem „Mistera Szczecina”. Obecnie jest ukryta za drzewami, zaniedbana, zszarzała. Jej atrakcyjna architektura czeka na kreatywną rewitalizację.

Architektura zapomniana to różnego rodzaju budowle będące w ciągłej eksploatacji i w większości niezbędne służą mniejszym lub większym grupom mieszkańców. Zwykle nie posiadają szczególnych wartości estetycznych. Ich wizerunek ulega znacznemu pogorszeniu głównie w wyniku braku środków finansowych do wykonywania bieżącej konserwacji. Do ich degradacji przyczynia się także stopniowe wymieranie pierwotnej funkcji, jakie miały pełnić w przestrzeni miejskiej. Obiekty te występują w wielu obszarach miasta, ale najczęściej można je spotkać na terenach kolejowych.

Przed II wojną światową nazwa szczecińskiej stacji kolejowej brzmiała *Bahnhof Stettin Westend*, po 1945 roku została nazwana Szczecin Pogodno, a obecnie Szczecin Łękno. Przystanek Łękno jest położony w pobliżu najbardziej atrakcyjnych szczecińskich przestrzeni rekreacyjnych: Różanki, Lasu Arkońskiego (części Puszczy Wkrzańskiej) i parku Kasprowicza. Zapomniana i zniszczona – choć atrakcyjna w swej formie - powojenna żelbetowa wiata kolejowa znalazła miejsce na tym przystanku. Użytkowo reprezentuje skromne, parterowe zadaszanie, ale jej forma architektoniczna jest jednym z przykładów wysokiej klasy powojennego modernistycznego ekspresjonizmu konstrukcyjnego – tego samego, który reprezentuje m.in. dworzec kolejowy w Katowicach czy przedstawiony powyżej budynek „Auli Kopernikańskiej” Pomorskiego Uniwersytetu Medycznego przy szpitalu na Pomorzanych. Pochodzi z lat 60. XX wieku. Głównym przedstawicielem nurtu ekspresjonizmu konstrukcyjnego w Europie był włoski inżynier i architekt Pier Luigi Nervi (1891-1979). *Obiekt wiaty przystankowej reprezentuje najlepsze wartości spotykane w realizacjach Nerviego – innowacyjne użycie oszczędnej, nagiętej konstrukcji żelbetowej w formie stropu grzybkowego. Charakterystyczna, pozginana niczym origami forma zadaszania pozwala na zastosowanie cienkościennej powłoki żelbetowej, ponieważ sztywność konstrukcji osiągnięta jest tutaj poprzez współdziałanie formy i materiału* (Sachanowicz, 2018, s. 1). Wiata ma kształt na tyle wyrazisty i oryginalny, że przez długie lata była symbolem Pogodna i dlatego powinna zostać zachowana jako przejaw betonowego dziedzictwa kulturowego dla przyszłych pokoleń szczecinian.

W 2017 roku trzech młodzi szczecińscy architekci: Krzysztof Żywucki, Igor Klyus i Sebastian Łabędź, chcąc uratować modernistyczne dzieło przez rozbiórką wskazali na wyjątkową wartość architektoniczną przystanku, przedstawili Stowarzyszeniu Szczecińskiego Obszaru Metropolitalnego (które jest odpowiedzialne za budowę Szczecińskiej Kolei Metropolitalnej w Szczecinie) swoją autorską koncepcję rewitalizacji kolejowej przestrzeni wraz z projektem renowacji wiaty (Ryc. 7a,b). Opracowali też wizualizacje obrazujące, jak może wyglądać przystanek po modernizacji. Rok później Miejski Konserwator Zabytków w Szczecinie wydając pozytywną opinię i w taki sposób go charakteryzuje: *Znakomity obiekt modernistyczny z pewnością wart zachowania jako dobro kultury współczesnej. Obecnie wiata znajduje się w nie najlepszym stanie technicznym, ale z pewnością powinna zostać utrzymana, poddana rewitalizacji i stanowić element nowego przystanku. Elementy zniszczone wymagają odtworzenia* (Gwiadzowska, 2018, s. 1).

W 2018 roku węzeł Łątko znalazł swoje miejsce w dużym projekcie budowy Obwodnicy Śródmieścia. Choć realizacja postulatu zachowania modernistycznej wiaty jest trudna z kilku powodów (wymaga konieczności oceny stanu technicznego obecnej infrastruktury miejsca, analizy kosztów, które trzeba ponieść w procesie modernizacji, uregulowania spraw zarządu nieruchomością), to nagłośnienie idei uratowania wiaty przed rozbiórką, przedstawione przez zespół młodych architektów, przyczyniło się do wszczęcia postępowania administracyjnego przez Zachodniopomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, aby w najbliższym czasie wpisać obiekt do rejestru zabytków. Podjęta procedura prawnie zabezpieczy zapomnianą architekturę przed dalszą dewastacją i utratą, zarówno wiatę jak i schody, które połączą peron z wiaduktem w ciągu ulicy Mickiewicza, poprowadzonym nad torami. Oznacza to, że ta niezwykła betonowa konstrukcja jest już chroniona i nie można jej wyburzyć. Jest to ważne w kontekście przygotowań do modernizacji linii kolejowej Szczecin-Police i utworzenia Szczecińskiej Kolei Metropolitalnej.

Przykładami powojennego modernizmu są najbardziej powszechnie występujące budynki mieszkalne wielorodzinne, które często tworzą wielohektarowe osiedla mieszkaniowe z wielkiej płyty (Fig. 8). Bez nich trudno sobie dzisiaj wyobrazić egzystencję współczesnej cywilizacji. Osiedle składające się z wolnostojących bloków mieszkalnych jest zjawiskiem międzynarodowym i wywodzi się z idei Ruchu Nowoczesnego. Jego zasady sformułowano w 1933 roku i zapisano w tzw. w *Karcie Ateńskiej* z okazji IV Kongresu CIAM (Międzynarodowej Architektury Nowoczesnej). Od tamtego czasu zasady te rozwinięto w budownictwie w wielu krajach Europy. Betonowe bloki wznoszono na wielką skalę w prefabrykowanej technologii wielkiej płyty.

Skutkiem ubocznym masowej produkcji mieszkań, wychodzących w okresie PRL-u z państwowych przedsiębiorstw budownictwa przemysłowego, z tzw. fabryk domów, ostatecznie stała się uniformizacja funkcjonalna i formalna. Betonowa architektura niezbędna to często obiekty o niskich walorach architektonicznych, które generalnie nadal są akceptowane, pomimo tego, że reprezentują niską jakość kompozycyjną i wykonawczą, ale odpowiadają na ciągle niezaspokojone potrzeby mieszkaniowe. Przyczyną takiego stanu rzeczy są koszty i niemożność zastąpienia ich innymi budynkami, których realizacja przekraczała możliwości finansowe ówczesnego społeczeństwa [1].

4.5. Architektura utracona

Betonowa architektura, będąca świadkiem historii szczecińskiego modernizmu lat 60. XX wieku, w wyniku presji inwestycyjnej uległa bezpowrotnemu utraceniu. Z reguły kandydatami do budynków straconych są budynki zapomniane. Za przykład może posłużyć wybudowany w 1970 roku i nieistniejący już okrągły pawilon dyspozytorski tramwajowej oraz kas biletowych przy alei Niepodległości obok Bramy Portowej, który ze względu na charakterystyczny kształt mieszkańcy Szczecina nazwali później „Grzybkiem” i „Okrągłakiem”. Dawniej było to charakterystyczne, wręcz kultowe miejsce spotkań wielu szczecinian.

Jednak, w 2006 roku „Grzybek” i „Okrągłak” na zawsze zniknęły z krajobrazu Szczecina, udostępniając teren pod wysokościową zabudowę biurową (Ryc. 9a,b). Pomimo nieistnienia budowli, nazwa pozostała. Wkrótce po nabyciu nieruchomości hiszpański właściciel wycofał się z planowanej inwestycji. Ostatecznie postanowiono wybudować w tym miejscu biurowiec, który nazwano „Brama Portowa I”. Inwestycję zrealizowano błyskawicznie w ciągu półtora roku (2011-2012) jako wysoką zabudowę w konstrukcji żelbetowego szkieletu. Międzynarodowe firmy finansowe, licząc na poszerzenie oferty usług świadczonych w całej Europie, chętnie wybierają tę wyjątkową lokalizację „Grzybka” i „Okrągłaka” w samym centrum Szczecina i zakładają swoje siedziby w tym budynku.

Podobny los spotkał np. Stoczniowy Dom Kultury „Korab” funkcjonujący od 1979 roku. Powstał według Indywidualnego projektu (co w okresie PRL-u nie było oczywistością) i w całości wykonany w technologii żelbetowej. Jego właściciel - Stocznia Szczecińska im. Adolfa Warskiego była wówczas przemysłową potęgą miasta, co pozwoliło, aby inwestycję zrealizowano z rozmachem. Sala widowiskowa liczyła 505 miejsc, obok znajdowała się wielka scena z zapadnią, podium dla orkiestry i automatycznie regulowany ekran. W czasach swojej świetności „Korab” był przestrzenią politycznej wolności stoczniowców, miejscem spotkań opozycjonistów, siedzibą amatorskich zespołów muzycznych i wielu kółek zainteresowań. Natomiast po transformacji polityczno-gospodarczej pierwotna funkcja przestarzała się, wtedy powstała restauracja, a w końcu sklep meblowy. Na początku XXI wieku

obiekt przeznaczono do rozbiórki, aby pustą parcelę przeznaczyć pod budowę nowoczesnego biurowca dla zagranicznego inwestora. Nowy biurowiec także wykonanego w konstrukcji żelbetowej.

4.6. Architektura niechciana

Do tej kategorii należą wszystkie budowle, które nie są dobrze postrzegane i nie są niezbędne ogółowi społeczeństwa. Zwykle są to budynki użyteczności publicznej o niskich lub zaniedbanych walorach funkcjonalnych albo estetycznych, silnie dominujące w przestrzeni publicznej. Nieco inna sytuacja występuje w przypadku oryginalnej betonowej architektury gockawskiej Wieży Bismarcka [11], która posiada wysokie walory estetyczne, ale nadal nie jest akceptowana społecznie. Warto podkreślić, że w latach 1869-1934 powstało wiele wież Bismarcka. Na terenie ówczesnego Cesarstwa Niemieckiego powstało ich łącznie 240, w tym około 40 na terenie dzisiejszej Polski. Skalę zjawiska kultu cesarza podkreśla ilość stowarzyszeń inicjujących budowę wież (ok. 300) i powstanie 15 wież jeszcze za życia Bismarcka, a zarazem wyrazem niemieckiej dumy narodowej. Osoba Bismarcka do tej pory w Polsce kojarzona jest negatywnie ze względu na swoją brutalną politykę germanizacji ziem polskich oraz programową walkę kulturową przeciw Kościołowi katolickiemu pod nazwą *Kulturkampf*.

Koncepcja stworzenia wieży na terenie Szczecina powstała w 1907 roku, a cztery lata później po przejrzaniu aż 130 prac jury pod przewodnictwem architekta miasta Wilhelma Meyera-Schwartau'a wyłoniło zwycięski projekt architekta Wilhelma Kreisa „Orle gniazdo II” ulokowane na gockawskim wzgórzu *Weinberg*, będącym doskonałym punktem widokowym na Odrę. Z powodu wybuchu I wojny światowej ostateczna data zakończenia budowy przypadła na 1921 rok.

Wieża Gockawska została zaprojektowana w kształcie rotundy przykrytej kopułą o wysokości 25 metrów i średnicy podstawy 21 m (Ryc. 10a,b). Zwarta, masywna bryła sięga architektonicznymi inspiracjami grobowca Teodoryka w Rawennie. Natomiast wewnątrz w sposób dosłowny stało się architektonicznym cytatem rzymskiego Panteonu, a betonowe i kamienne detale stanowią formy wzorowane na grobowcach megalitycznych. Wieża została wykonana w konstrukcji żelbetowej ze ścianami obłożonymi płytami z piaskowca a posadzka ozdobiona czerwonym granitem. We wnętrzu znajdowało się popiersie Bismarcka, które zostało usunięte po II wojnie światowej wraz z rzeźbami cesarskich orłów wieńczących szczyt wieży. Pomnik oraz dekoracja rzeźbiarska zostały wykonane przez niemieckiego rzeźbiarza Hermanna Kurta Hosaeus'a.

Wieża Bismarcka bez poważnego uszczerbku przetrwała II wojnę światową. Zwiedzanie pomnikowej wieży bez żadnych przeszkód było możliwe do 1994 roku, kiedy została wpisana do rejestru zabytków pod nazwą „wieża widokowa” bez podania w tytule nazwiska honorowego patrona. Powojenne losy Gockawia znacząco wpłynęły na perspektywy inwestycyjne miejsca i ograniczone grono potencjalnych klientów obiektu. Jest on chętnie odwiedzany przez grupy harcerzy, a także amatorów wspinaczek na ściankach skalnych, których sprzęt treningowy wpływa destrukcyjnie na stan techniczny zewnętrznej faktury wieży. Z czasem miejsce stało się niebezpieczne ze względu na naruszenie konstrukcji i balustrad górnego tarasu widokowego. Jednocześnie okolica Gockawia – z ulubionej, rekreacyjnej przedwojennej dzielnicy szczecinian - stała się podupadłą dzielnicą kojarzoną bardziej ze społeczną patologią niż z miejscem wypoczynku i turystyki. Po wojnie wzgórze zarosło wysokimi drzewami, więc ekspozycja na Odrę jest już nieaktualna. Od kilku lat działa zainicjowany przez Radę Miasta Szczecin i stopniowo realizowany program rewitalizacji tego obszaru, choć są to działania powierzchniowe i raczej dotyczą poprawy kondycji infrastruktury, a nie wpływają na poprawę społecznego odbioru zabytkowej przestrzeni.

W 2001 roku autorka artykułu została zaproszona do wykonania inwentaryzacji architektonicznej zabytku przez nowego właściciela obiektu, który za niewielką kwotę (nieadekwatną do wartości kulturowej zabytku) nabył od miasta szczecińską Wieżę Bismarcka zobowiązując się, że do 2006 roku dokona jej adaptacji na lokal gastronomiczny lub obiekt o funkcji rekreacyjno-turystycznej. Do dnia dzisiejszego nie udało się wykonać tych zadań, a nawet nie przeprowadzono kompletnych badań architektoniczno-konserwatorskich, nie przygotowano żadnej dokumentacji projektowej, ani programu prac konserwatorskich, ani materiałów prowadzących do skutecznej organizacji prac w zakresie ochrony zabytku. Obietnice remontu i otwarcia nowego obiektu turystyczno-rekreacyjnego skończyły się zamknięciem na długie lata głównego wejścia żelazną płytą trwale przymocowaną do zabytkowej betonowej konstrukcji gmachu.

Ze względu na skomplikowaną sytuację prawną i charakter zawartej umowy Urząd Miasta Szczecin nie ma możliwości wyegzekwowania na właścicielu zabytkowej nieruchomości poprawy stanu budowli, by zapobiec dalszej destrukcji pomnika niemieckiej dumy narodowej i wyjątkowego szczecińskiego zabytku żelbetowej architektury.

5. PODSUMOWANIE

Zaprezentowano wybrane przykłady dziedzictwa betonowej architektury Szczecina. Reprezentują one trzy okresy stylistyczne modernizmu: począwszy od roku 1913 - daty rozpoczęcia budowy pionierskiego betonowego kościoła stojącego w centrum miasta, poprzez nadal niechcianą i „niczyją” niechlubnie zaniedbaną po 130 latach jej istnienia Wieżę Bismarcka, aż po rozwiązania współczesne betonowej architektury prestiżowej, ulokowanej w reprezentacyjnych przestrzeniach publicznych miasta. Pominięto chociażby te, z którymi codziennie szczecinianie są w bezpośrednim kontakcie, jak przemysłowe kominy czy meble miejskie. Rozwiązania techniczne szczecińskiego modernizmu można uznać za inżynierski popis przedwojennych i powojennych twórców wielu oryginalnych dzieł wpisujących się w europejskie dziedzictwo betonowe.

Na koniec można stwierdzić, że w XX wieku beton stał się wszechobecny. Biorąc pod uwagę, że jest to materiał trwały, należy spodziewać się długiej żywotności obiektów betonowych. Czas pozwoli na obiektywną ocenę nowo powstałych projektów i uznanie wybranych prac za znaczące osiągnięcia artystyczne w dziedzinie architektury lub budownictwa inżynierskiego. Mnogość zastosowań sprawia, że współczesny projektant i odbiorca architektury przekonali się, a nawet przyzwyczaili do jego wartości. Użytkownicy przestrzeni publicznej godzą się na jego surowe, szare walory estetyczne i często mało przyjazny charakter miejsc, jak na przykład w budynkach z wielkiej płyty. Innym razem nie zauważają piękna wznoszonych z jego wykorzystaniem prestiżowych budynków użyteczności publicznej. Przystawione w artykule wzorce przestrzenne nie obejmują całego spektrum szczecińskiej architektury modernistycznej i budownictwa betonowego.

Na przełomie XX/ XXI wieku najnowszych rozwiązań architektury żelbetowej w Szczecinie powstało wiele, ale nie wymienia się ich w artykule, bo słowo „dziedzictwo” oznacza dorobek przeszłości, a nie współczesności. Cezura czasowa i konieczność dystansu pozwolą na obiektywne wartościowanie nowo powstałych efektów twórczości architektonicznej i uznanie wybranych kreacji za znaczące dokonania artystyczne w zakresie architektury czy budownictwa inżynierskiego.

Celem artykułu było podkreślenie, że Szczecin posiada ogromne zasoby architektury betonowej, stanowiące różne przejawy twórczości wielu pokoleń architektów tworzących dzieła w różnorodnych nurtach modernizmu. Obecnego stanu dziedzictwa betonowego w Szczecinie nie można uznać za satysfakcjonujący, w szczególności biorąc pod uwagę jego utrzymanie. Duży wpływ ma tu zapewne brak środków finansowych, ale też niska świadomość architektoniczna mieszkańców. Trudno zapomnieć, że duża część wartościowych budynków znika w wyniku systemowych zaniedbań końca XX wieku czy presji inwestycyjnej z początku XXI wieku, a w krajobrazie miasta zostały w większości budowle o niskiej estetyce, których wyburzenie nie może być zaakceptowane społecznie.

BIBLIOGRAFIA

- [1] Basista A., *Betonowe dziedzictwo: architektura w Polsce czasów komunizmu*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2001, s.105.
- [2] Dawidowski R., Długopolski R., Szymski A.M.: *Architektura modernistyczna lat 1928-40 na obszarze Pomorza Zachodniego*, Szczecin, Wyd. Walkowska, 2007, s. 20.
- [3] *Gazeta Wyborcza Szczecin*, 15.11.2013; cytat: „Prezes portu: cudownie byłoby, gdyby zburzono elewator Ewa”, 2013.
- [4] Gwiazdowska M., *Opinia Miejskiego Konserwatora Zabytków w Szczecinie w sprawie Projektu modernizacji wiaty przystankowej PKP Szczecin Pogodno połączonej schodami z wiaduktem przy ul. Mickiewicza w Szczecinie z dnia 22.08.2018 r.* Odpowiedź na zapytanie Igora Podeszwika z inicjatywy Nowy Szczecin, maszynopis, 2018, s. 1.
- [5] Hambeg-Fiedorowicz A.: *Pionierskie lata przemysłu cementowego w Szczecinie*. Kwartalnik: *Renowacje i zabytki*, nr 3/2016, s. 52.

- [6] Hayden H., *Die Kirchen Stettins und ihre Geschichte*, Stettin, 1936, s. 331.
- [7] Łopuch W., *Dzieje architektoniczne nowoczesnego Szczecina 1808-1945*, s. 119.
- [8] Pliniusz Gajus Starszy, *Historia naturalna*, Warszawa, PWN, 2010.
- [9] Read H., *Sztuka a przemysł. Zasady wzornictwa przemysłowego*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2005, s. 5.
- [10] Sachanowicz T., Notatka nt. charakterystyki i unikatowości wiaty przystankowej PKP Szczecin Pogodno połączonej schodami z wiaduktem przy ul. Mickiewicza w Szczecinie, maszynopis, Zachodniopomorski Uniwersytet Technologiczny w Szczecinie, 14.08.2018, s. 1.
- [11] Symboliczne pomniki: *Pomnik „Matka Ziemia”, Pomnik Księcia Bogusława X i jego żony królowny Anny Jagiellonki, Wieża Goławska*, w: *Encyklopedia Szczecina*, tom II P-Ż, Szczecin: Szczecińskie Zakłady Graficzne S.S., 1999, s. 780, 779, 1171.
- [12] Witruwiusz: *O architekturze ksiąg dziesięć*, Warszawa, Prószyński i Spółka, 2004, s. 102.

NETOGRAFIA

- [13] https://pl.wikipedia.org/wiki/Pomnik_Matka_Ziemia
- [14] Ryc. 2a: https://pl.wikipedia.org/wiki/UFA_Palast_w_Szczecinie
- [15] Ryc. 2b: https://www.google.com/search?q=rozbudowa+posejdonu+szczecin&client=firefox-b-d&source=lnms&tbm=isch&sa= &ved=0ahUKEwiA-qO35N7hAhXBLFAKHVtHDRkQ_AUIDygC&biw=1707&bih=644&dpr=1.5#imgrc=43UbFvUOd-h7hM:
- [16] Ryc. 3a: https://pl.wikipedia.org/wiki/Kombinat_gastronomiczny_Kaskada_w_Szczecinie_Haus_Ponath
- [17] Ryc. 3b: https://pl.wikipedia.org/wik/Galeria_Kaskada_w_Szczecinie
- [18] Ryc. 4a: https://pl.wikipedia.org/wik/Pomnik_Matka_Ziemia
- [19] Ryc. 4b: https://pl.wikipedia.org/wik/Pomnik_księcia_Bogusław_X_i_Anny_Jagiellonki_Szczecin
- [20] Ryc. 5a: https://pl.wikipedia.org/wik/Wieża_Węglowa_w_Szczecinie
- [21] Ryc. 5b: https://wszczecinie.pl/aktualnosci_wieza_weglowa_w_szczecinie
- [22] Ryc. 5c: https://wszczecinie.pl/aktualnosci_wieza_weglowa_w_szczecinie
- [23] Ryc. 6: <https://www.bing.com/images/search?view=detailV2&id>
- [24] Ryc. 7a: autor: I. Kluys; udostępnione przez autora.
- [25] Ryc. 7b: opracowanie graficzne zespołu architektów: I. Kluys, S. Łabędź, K. Żywucki; wizualizacja udostępniona przez autorów.
- [26] Ryc. 9a: https://www.encyklopedia.szczecin.pl_grzybek_znika
- [27] Ryc. 9b: https://officelist.pl_Brama_Portowa_II

O AUTORZE

Autorka artykułu prowadzi działalność naukowo-dydaktyczną w Zachodniopomorskim Uniwersytecie Technologicznym w Szczecinie w Katedrze Historii i Konserwacji Zabytków. W pracy naukowej zajmuje się problematyką zabytkowej i historią współczesnej architektury. Od lat prowadzi studio projektowe architektury i konserwacji zabytków. W ten sposób łączy teorię architektury z praktyką projektową i dydaktyką.

AUTORS'NOTE

The author of this article leads lectures and scientific activities in the West Pomeranian University of Technology in Szczecin in the Department of the Theory of the History of Architecture and the Conservation of Historical Monuments. She has devoted her doctoral thesis to the problems of historical and history contemporary architecture. The author has for many years he practices in the studio architecture and revitalization of monuments. In this way the author successfully combines practice design, with the theory of monuments conservation and didactics.

Contact | Kontakt: rutyne@zut.edu.pl